

ETNOLOGIJA, TURIZEM IN TURISTIČNE KMETIJE

Slovenski kmetje se vse bolj odločajo za dopolnilne dejavnosti na kmetiji, od predelovanja kmetijskih pridelkov na domu do ponovnega oživljanja domačih obrti, največ pa se jih odloča za turistično dejavnost (v Sloveniji je že skoraj 500 turističnih kmetij).

Ustrezna raven turistične dejavnosti lahko ohrani poseljenost slovenskega podeželja, kulturno krajino, naravno in kulturno dediščino, dvigne življenjsko raven kmeta in omogoči, da bo slovensko kmetijstvo spet konkurenčno, obenem pa spodbudi tudi skladen razvoj Slovenije. Vloga etnologov v tem procesu še ni samoumevna, zato tudi predstavljam teoretične osnove turizma in vloge turizma v etnologiji, predvsem turizem na podeželju. Pri terenskem delu (pri tem sem obiskal 11 turističnih kmetij) sem se lotil predstavitve teh kmetij in njihovega prilagajanja zahtevam turistične dejavnosti, pa tudi vloge države in lokalnih skupnosti pri njihovem razvoju.

Ugotovitve pričujočega prispevka so povzete iz seminarske naloge (pripravil sem jo v okviru seminarja Kultura in način življenja Slovencev) z naslovom Turistična dejavnost na kmetiji – prihodnost slovenskega kmeta?

Turizem skozi zgodovino in v sodobni družbi

Prve oblike turizma najdemo predvsem v povezavi z romarstvom in zdravilstvom. »Turizem« pa naj ne bi bil neznanka tudi starim Grkom in Rimljanom. Od 16. do 18. stoletja je bil tako imenovani »grand tour« del aristokratske vzgoje. Potovanja so se razmahnila predvsem z vplivom razsvetljenskih idej (2. polovica 18. stoletja), vendar so ostajala še vedno rezervirana za učenjake, bogataše, umetnike in druge, do malega človeka pa napredne kozmopolitanske razsvetljenske ideje skoraj niso segle, izjema so bila le romanja.

Turizem v današnjem pomenu besede se je začel razvijati med letoma 1820 in 1830 v Alpah ob Ženevskem jezeru in Azurni obali. Turisti oziroma popotniki (sprva predvsem Angleži) so hitro odkrili tudi Slovenijo, bogato z naravnimi lepotami (Alpe, jezera, vrelci, morje, jame ...), po katerih slovi še danes, a se vse premalo zavedamo, da to še zdaleč ni dovolj, da bi pritegnilo večje število turistov.

Velik preobrat za turizem pomeni razvoj železnice (za nas je zlasti pomembna proga Dunaj – Trst, 1857) in kmalu za tem tudi drugih prometnih in komunikacijskih sredstev. Potovanja so postajala vse cenejša, hitrejša in enostavnejša. Obenem so se razvijala tudi mesta in meščani so ob koncu tedna vse bolj radi hodili na izlet tudi na podeželje ter odkrivali neokrnjeno naravo, prijazne kmetije in odlično hrano ter pijačo, kmetje pa so začeli pogosteje potovati šele v zadnjem času.

Tudi na področju turizma so se uveljavile, v nekdanji Jugoslaviji pa celo dolgo obdržale, »merkantilistične ideje« (spodbujati dotok tujcev in s tem deviz, domači turisti pa za gospodarstvo niso tako pomembni). Danes le redkokdaj še tako razmišlja, v praksi pa to pomeni kampanjo, ki vabi Slovence z

geslom »Dobrodošli doma«.

Prvi večji razmah je množični turizem doživel med obema svetovnima vojnama, njegov pomen in obseg pa stalno naraščata. Najnovejši razvoj kaže naraščanje kratkih potovanj, kar je ponovno velika priložnost za kmetije.

Razvite evropske države imajo danes približno 7 odstotkov bruto domačega proizvoda iz turizma, pri Statističnem uradu RS pa ugotavljajo, »da soustvarjajo ožje pojmovane turistične dejavnosti (prenočitveno in prehrabno gostinstvo, turistično posredovanje, zdravilišča in igralnice) prek 4 odstotka bruto domačega proizvoda Slovenije, širše pojmovan turizem, ki vključuje tudi del v turizmu usmerjene trgovine, prometa, obrti, prenosa vesti, bančništva, komunale, zdravstva, žičničarstva itd. (teh v takem obsegu ne bi bilo, če v Sloveniji ne bi razvijali turizma), pa prispeva k bruto domačemu proizvodu okrog 7,8 odstotka« (Zorko 1997, 86). V nekaterih izrazito turističnih regijah (na primer na Kanarskih otokih) pa se z dohodki iz turizma preživlja tudi do 80 odstotkov prebivalstva, povprečje v Evropski uniji pa je 6 odstotkov.

Slovenija spada torej med srednje razvite turistične države, za zvišanje dohodka in kakovosti turistične ponudbe se je leta 1995 zavzela tudi vlada v Resoluciji o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. Žal pa pogosto ostaja le pri besedah in namerah. Prva potovanja so imela predvsem praktičen pomen (verski, zdravstveni, gospodarski motivi), šele nato so sledile težnje po spoznavanju novih krajev, dežel, kultur, ljudi in oddihu. Z razvojem turizma in družbe obenem pa se pojavljajo vedno nove težnje in motivi, ki jim je treba slediti, če hočemo postati razvitejša turistična država. Velik pomen pridobivajo športni, rekreativni, izobraževalni turizem, pred-

vsem pa se je treba zavedati, da turisti običajno želijo preživeti dopust aktivno, tudi pustolovsko, hočejo čimbolj prilagoditi potovanje svojim željam in potrebam. Vse prepogosto se zgledujemo po tujini in pri tem pozabljamo, da bi morali tuje dosežke, če hočemo biti res uspešni, preseči. Pri oblikovanju turistične ponudbe sta namreč izredno pomembni inovativnost in kreativnost. Če bomo samo posnemali tuje zglede, bomo vedno le capljali za razvitejšimi.

Turizem je odlična alternativa drugim pridobitnim dejavnostim, saj lahko s premissljenim, strokovnim, okolju prijaznim in načrtnim delom prispeva pomemben delež k domačemu bruto proizvodu. Slovenija je v veliki prednosti pred drugimi državami, saj ima, kot vedno znova ugotavljamo, na majhnem prostoru bogato in raznoliko naravno ter zanimivo, pogosto še neodkrito ali še nerealizirano kulturno dediščino.

Teoretske opredelitve turizma

Koliko napredka in razvoja je s časovnega vidika doživelo področje turizma, lahko ugotavljamo tudi na podlagi najrazličnejših definicij turizma. Mednarodna turistična akademija je leta 1953 sprejela definicijo, da je turizem:

- »izraz, ki se nanaša na potovanja v prostem času,
- celota človeških dejavnosti, opravljenih s ciljem realizacije te vrste potovanj,
- gospodarska dejavnost, ki sodeluje pri zadovoljitvi potreb turistov« (Planina 1985, 14).

Ta definicija ne zajema vseh oblik turizma, kajti turistična potovanja niso omejena le na prosti čas, k turizmu spadajo tudi kongresni, izobraževalni, poslovni turizem. Vsi, ki potujejo na kongrese, zaradi izobraževanja ali poslovno, prav tako uporabljajo turistične objekte in zmogljivosti ter spoznavajo kraj, v katerem se mudijo.

Turizem je z vsemi svojimi spremljevalnimi dejavnostmi kompleksno področje. Zato novejša definicija vključujejo tudi vidik turista, ponudnikov turističnih storitev, vlade in lokalnih skupnosti, saj definirajo turizem kot »... vsoto pojavov in odnosov, ki izhajajo iz interakcij med turisti, ponudniki turističnih uslug in dobrin, vlado in lokalnimi skupnostmi v procesu privabljanja in gostenja turistov in drugih obiskovalcev« (Verbole 1995, 126).

Čeprav gledamo na turizem kot na industrijo prihodnosti in na eno največjih priložnosti za Slovenijo, vemo, koliko škode lahko z neprimernim razvojem turizma povzročimo na ekološkem in socialnem področju. Prav zato so se na samem področju turizma že začeli uveljavljati različni koncepti, pomemben je trajnostni in kakovostni razvoj turizma, ki »teži k ohranjanju in izboljšanju okolja v najširšem pomenu, zagotavlja osnovne človekove pravice, spodbuja enakopraven in integralen razvoj ter izboljšuje kakovost življenja s tem, da zagotavlja integracijo ohranjanja narave, kulturne kompatibilnosti in lokalnega inputa« (Verbole 1995, 130). Gotovo gre za načela, ki bi se jih morali zavedati in jih upoštevati pri razvoju turizma pri nas.

»Uradno« je bilo v sedemdesetih letih področje turizma sprejeto tudi kot etnološka tema, ko so v okviru projekta ETSEO nastale tako imenovane Vprašalnice. Turizmu je namenjena 15. vprašalnica.

Čeprav so danes že precej zastarele in z nepopolno bibliografijo, gotovo ostajajo najpopolnejši pregled predmeta slovenske etnologije in so koristen pripomoček etnologom raziskovalcem. Ne kaže pa prezreti njihovega pomena za laično javnost, ki lahko v njih zelo nazorno dobi informacijo o delu etnologov in o tem, kaj etnologija sploh je.

V Vprašalnicah zasledimo, »da so pojmovne meje turizma v etnološkem pogledu dokaj široke«. Z izrazom turizem razume etnolog: 1. družbeno gibanje, katerega žarišče je človekova potreba po spreminjanju okolja, potreba, ki jo usmerjajo in kanalizirajo najrazličnejši motivi (na primer človekov odnos do narave, njegova potreba po spoznavanju in odkrivanju drugih krajev in dežel, njihove kulture, možnosti za športno delovanje in rekreacijo v posameznih krajih itd.);

2. gospodarsko dejavnost, ki jo turizem kot družbeno gibanje pogojuje in razvija« (Bogataj, Novak 1976, 61).

Pozorni moramo biti predvsem, kadar gre za spreminjanje okolja, saj bi moralo potekati (če je seveda potrebno) tudi pod etnološkim nadzorom, prav tako pa lahko etnologi veliko pripomorejo tudi k uspešnemu razvoju te gospodarske dejavnosti.

Jasno je torej, da so tudi etnologi pomembni sooblikovalci v turističnih dejavnostih. Tita Ovsenar (1992) meni, da se etnologi »turistične« tematike lotevamo iz dveh metodološko povsem različnih zornih kotov. Turizem nas zanima kot

predmet preučevanja (razvoj in razsežnost – oblike turistične dejavnosti na izbranem območju ter njegov vpliv na način življenja domačinov) ali kot sredstvo za ohranjanje lokalnih etnoloških posebnosti. Posebej bi opozoril na preučevanje vpliva turizma na domačine, kar je tudi ena izmed nalog etnologov, osnovna naloga pa je seveda odkrivanje, preučevanje in ohranjanje etnološke dediščine. Turistična dejavnost lahko zelo vpliva na socialne strukture, le redko pa si strokovnjaki zastavljajo vprašanje, kako turizem vpliva na prebivalce.

Pri oblikovanju turistične ponudbe podeželja poudarja Janez Bogataj dvojno vlogo etnologije:

- »da turizem na vasi raziskuje kot obliko gospodarske dejavnosti in družbenega gibanja;
- da z rezultati raziskav turizma in spoznanj ob monografskih raziskavah kulture in načina življenja Slovencev sodeluje pri načrtovanjih tovrstnega turizma na posameznih območjih ...« (1978, 115)

Naloge etnologov tako segajo že v fazo pred uvedbo turizma na podeželju, njegov razvoj pa bi morali aktivno strokovno spremljati, seveda tudi v sodelovanju z drugimi strokami.

Turizem je gospodarska dejavnost in hkrati družbeni ter ekonomski pojav. Z njim je povezano spreminjanje, prilagajanje in lepševanje okolja, prenočitvenih in gostinskih storitev, storitev, povezanih s športom in rekreacijo, izobraževanjem, spoznavanjem krajevnih znamenitosti ipd., s ciljem, da se v določen kraj pritegnejo turisti, torej osebe, ki so zaradi različnih motivov (zdravstveni, rekreativni, kulturni, želja po spoznavanju novega, študij, religija, delo, shod ...) zapustile svoje stalno bivališče.

Turizem gotovo ni enotna gospodarska dejavnost, vanj so vključeni gostinci, trgovci, turistične agencije, muzeji, obrtniki, navsezadnje tudi lokalne skupnosti in vlada. Ne smemo tudi pozabiti na veliko vlogo organizacij (Turistična zveza Slovenije, kmetijske zadruge ...) in društev (turistična, olupševalna, lovska, planinska, aktivni kmečkih žena ...), ki pogosto, seveda ne vedno, pripomorejo k izboljšanju turistične ponudbe.

V zgodovini so se oblikovale in se še oblikujejo različne vrste turizma (lovni, ribolovni, športni in rekreativni, zdravstveni, zdraviliški, izobraževalni, kongresni, turizem na podeželju ...). Ker je vedno težje obvladovati to dejavnost, jo ustrezno razvijati in tržiti, je vanjo

vključenih vedno več različnih strokovnjakov: ekonomistov, sociologov, psihologov, agronomov, arhitektov, arhitektov krajine, geodetov, geografov, etnologov ...

Vlogo etnologov pri razvoju turizma vidim predvsem v delu na kvalitativni ravni, to pomeni, da ohranjajo in predstavljajo naravno in kulturno dediščino, osveščajo ljudi, skrbijo za etnološke posebnosti, organizirajo prireditve z etnološko vsebino (in obenem primerno preoblikujejo sedanje) in tako pripomorejo tudi k povečanju zanimanja in obiskovanja Slovenije ter seznanjanju javnosti (domače in tuje) z etnološkimi zanimivostmi in značilnostmi Slovenije.

Programi in aktivnosti za razvoj podeželja ter vloga turizma v njih

V kmetijstvu je v sami Evropski uniji veliko razlik že pri velikosti kmetij, saj se »povprečna velikost (16,5 ha) giblje med 5,3 ha (Grčija) in 68,9 ha (Velika Britanija) ...« (Kovačič 1995a, 63). Zato tudi drugje po Evropi prihaja do neenakosti in bolj ali manj razvitih delov podeželja. Zaradi težav v kmetijstvu (hiperprodukcija, neenake možnosti kmetovanja ipd.) je največji del proračuna Evropske unije namenjen subvencijam v kmetijstvu.

V sedemdesetih letih se je razvil koncept integralnega razvoja podeželja, ki je »razvojno politični koncept za trajno preseganje podeželske revščine s pomočjo aktiviranja samopomoči, ciljno naravnanih državnih ukrepov in zagotavljanja gospodarske rasti v podeželskih območjih dežel v razvoju« (Kovačič 1995b, 3). V Zahodni Evropi to pomeni zavzemanje za celovito pospeševanje regionalnega razvoja. Tudi v Sloveniji poznamo reformatorske posege in pomoč države že iz časov Marije Terezije. Veliko posegov države je bilo tudi med krizo pred drugo svetovno vojno, ko je bil zadolžen velik del slovenskega kmetstva. Eno največjih kriz pa je naše kmetijstvo preživljalo po drugi svetovni vojni. Tradicionalne strukture so namreč začele razpadati, bile so označene kot nazadnjaške in škodljive. Žal je to negativno vplivalo tudi na odnos do naravne in kulturne dediščine, tako da smo v polpreteklem času izgubili veliko dragocenega, začel pa se je ta odnos spreminjati šele v zadnjem času. Kmetom so odvzemali zemljo in s tem ogrozili njihovo eksistenco, pritiskali so nanje s pogosto slabo organiziranimi prisilnimi oddajami, oblasti so skušale kmetije

Tipična notranja podoba turistične kmetije (vinotoč Na griču), foto: Iztok Šori

združevati v večje obrate ipd.

Po drugi svetovni vojni se je zelo povečala industrializacija in z njo tudi urbanizacija. Posledica zapostavljanja kmeta je bila še večja migracija s podeželja v mesta. Nastajanje demografsko ogroženih območij oblasti dolgo ni motilo, saj se je tudi narodna razvitost merila po številu prebivalstva, ki se je preživljalo v industriji. V sedemdesetih letih se je vlada oddaljila od prejšnjih konceptov in začela spodbujati manj razvita območja, tudi zasebno kmetijstvo. Takrat so dobile tudi prve kmetije kredite za turistično dejavnost (škofjeloško območje, Zgornja Savinjska dolina, Koroška). Sprva je prevladovalo mnenje, da so za razvoj turistične dejavnosti primerne le hribovske kmetije, danes takšnih omejitev ni več. Trenutno se število kmetij, ki se ukvarjajo s stacionarnim ali izletniškim turizmom, približuje 500, v kratkem pa naj bi se njihovo število podvojilo.

V osemdesetih letih smo začeli prevzemati avstrijske, predvsem pa bavorske koncepte za celosten razvoj podeželja (urejanje kmetijskih zemljišč in obnova vasi). Nemci so začeli te aktivnosti že v sedemdesetih letih v osemdesetih pa so uspešno razširili programe. Leta 1989 se je Slovenija vključila tudi v Evropsko delovno skupnost za razvoj podeželja in obnovo vasi.

V samostojni Sloveniji smo začeli izvajati projekt Celovit razvoj podeželja in vasi, v katerega so vključeni najrazličnejši strokovnjaki.

Parlament je sprejel Zakon o pospeševanju turizma, vlada pa je leta 1995 sprejela Resolucijo o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. Nekaj določil se nanaša tudi na razvoj turizma na podeželju. Dobili smo tudi ministrstvo za malo gospodarstvo in turizem. Slovenija sodeluje tudi v Evropski konferenci za razvoj podeželja. Veliko vlogo so imele in jo še imajo kmetijske svetovalne službe, vlada pa pogosto intervenira s subvencijami.

Socioekonomska struktura kmetij v Sloveniji leta 1991 (Kovačič 1995 a, 71)

	V odstotkih
Čiste kmetije	21,3
Mešane kmetije	49,8
Dopolnilne kmetije	19,2
Druge kmetij	9,7

Kmetijske zadruge in Zveza hranilno kreditnih služb Slovenije so skupaj s kmeti ustanovile svojo turistično agencijo Vas. Ta je organizirala za kmete strokovna potovanja in izlete, posredovala informacije o posameznih turističnih kmetijah in sprejemala rezervacije, vendar je žal propadla.

Zadružna zveza Slovenije podeljuje kmetijam, ki imajo posebej kakovostno ponudbo, zaščitni znak – prepolovljeno jabolko.

Dobra promocijska akcija je tudi vsakoletna

prireditve Dobrote slovenskih kmetij na Ptuj, na kateri sodeluje vedno več kmetij. Najnovejša pridobitev je Center za usposabljanje v turizmu, ki ga organizira Nacionalno turistično združenje in podpirajo kar štiri ministrstva. Prvi inštruktorji za razvoj turizma so se začeli izobraževati jeseni 1999.

Križem rok res ne stoji nihče, vendar je razvoj prepočasen, promocija in informiranje pa borna. Premalo se spodbujajo kakovostni turistični projekti, torej tudi kmetije. Slovenske predstavitve na turističnih borzah so vedno enake (Bled, Portorož), da bi predstavili tudi ponudbo naših kmetij, pa ne pomisli nihče.

Naj citiram misel z okrogle mize s profesorjem A. S. Travisom z univerze v Birminghamu 24. 3. 1992: »Turizma ne moremo obravnavati le kot posamične gospodarske panoge, temveč kot eno od sestavin kulturnega in gospodarskega razvoja podeželja.« (Dekleva 1992, 118)

Izhodišča so sicer obetavna, a na terenu sem ugotovil, da so kmetije nezadovoljni. Kar se tiče vloge lokalnih skupnosti in vlade, menijo, da od njih dobijo premalo ali nič, pa naj gre pri tem za finančno ali strokovno pomoč.

Izmed 11 turističnih kmetij, ki sem jih obiskal, uspešno sodeluje s Kmetijskim zavodom le ena kmetija. Ženske na Gaju nad Mariborom se udeležujejo predavanj, ki potekajo tudi v sami vasi. Dva kmeta sodelujeta z Društvom vinogradnikov Maribor, ki prireja seminarje in izlete.

Na domačijah se pri urejanju turističnih kmetij niso obrnili niti na strokovno pomoč niti na s strani države organizirano Svetovalno kmetijsko službo. Del krivde je gotovo tudi pri slednji, ki s kmeti ne zna navezati stikov. Pri najemu strokovnjakov pa se zalomi predvsem pri denarju. Kmetje so pri prilagajanju svojih kmetij izhajali iz lastnih idej in se zgledovali po drugih kmetijah. Kar nekaj negodovanja pa povzročajo poostreni predpisi za izletniške kmetije, saj lahko ponudijo le doma pridelane jedi in pijače, razen mineralne vode (ni na primer dovoljeno točiti piva).

Izrazi v zvezi s turistično dejavnostjo na kmetiji in podeželju

Tudi etnologi so opozarjali na terminološko zmedo v zvezi z izrazi za turistično dejavnost na podeželju. Srečujemo izraze, kot so turizem na podeželju, turizem na

vasi, turizem na kmetiji, turistična kmetija, kmečki turizem, kmetija odprtih vrat, vinotoč, osmica ...

Prav v zvezi z izrazom kmečki turizem vlada največ zmede, večina strokovnjakov se je kljub njegovi razširjenosti odločila, da ni ustrezen. Leta 1967 je Mirko Šostarič (1967, 168) poimenoval turistično dejavnost po gorskih kmetijah »zaradi razumljivosti kmečki turizem«. Najverjetneje je pri uvajanju tega termina prišlo do neprimerne prevoda v slovenščino. Tako v Vprašalnicah zasledimo naslednjo razlago: »Z izrazom kmečki turizem bi mogli poimenovati turistično dejavnost po kmečkih domovih (posebno še turistično dejavnost na gorskih kmetijah). Poimenovanje turizem na vasi je primernejše, saj je družbeni sestav naših vasi danes že močno heterogen in s turistično dejavnostjo se ukvarjajo najrazličnejši sloji vaškega prebivalstva.« (Bogataj, Novak 1976, 63) V tem primeru sta izraza po nepotrebnem postavljena na isto raven, brez težav lahko koeksistirata. Izraz kmečki turizem namreč označuje turistično dejavnost na posamezni kmetiji. Turizem na vasi pa zajema vso turistično ponudbo določene vasi (turistične kmetije, vaške gostilne, trgovine, turistične znamenitosti ...).

Zaradi preprečevanja nesporazumov in boljše definicije je namesto izraza turizem na vasi primernejši izraz turizem na podeželju, čeprav se je treba zavedati, da lahko označuje še večje območje in več dejavnosti.

Tanja Peršolja Hohnec v diplomski nalogi s podobno tematiko, kot jo obravnavam v tem prispevku, tako rešuje dilemo turistična kmetija in/ali kmečki turizem: »Ker je osnovna dejavnost na kmetiji kmetijstvo, turizem pa je le dopolnilna dejavnost (kakor je tudi zakonsko določeno), je bolje predstavljati kmetijo kot turistično kmetijo. Skoraj dosledno smo vsa leta uporabljali oznako kmečki turizem, ki je sicer pravilna, a nekoliko nerodna oznaka.« (Peršolja Hohnec 1996, 6)

Tudi v Enciklopediji Slovenije najdemo geslo kmečki turizem, ki razlaga, da je to »turistična dopolnilna dejavnost kmečkega gospodarstva. Kmečka družina sprejema goste in izletnike na daljše ali krajše bivanje ter jim nudi prenočevanje hrano, pijačo in drugo. S kmečkim turizmom se sme ukvarjati kmetijsko in turistično urejeno kmečko gospodarstvo, na katerem sta kmetijska ali gozdarska proizvodnja glavni dejavnosti« (Zorko 1991, 111). Ta definicija je še najprimernejša in drži za kmetije z nastanitvijo in prehrano.

Problem terminologije je sedaj rešen z

jasnimi predpisi in zakoni. Zakonodaja razlikuje dve vrsti turistične dejavnosti na kmetijah:

1. **izletniški turizem** (ponudba hrane in pijače) ter
2. **stacionarni turizem** (ponudba hrane, pijače in prenočišč).

Sicer pa Uradni list RS, št. 23-1319/1996 opredeljuje naslednje turistične kmetije:

1. **kmetije z nastanitvijo in prehrano**, ki omogočajo gostom nastanitev (sobe, apartmaji ali kampi), hrano (običajno gre za meni) in pijačo;
2. **izletniška kmetija (kmetija odprtih vrat)**, ki ponuja gostom jedi in pijačo (lastne jedi, vino, mošt, sadni sok, žganje) in mineralno vodo, praviloma so odprte konec tedna ali za vnaprej napovedane skupine;
3. **vinotoč in osmica**

Obe obliki turistične dejavnosti na kmetiji sta namenjeni strežbi in prodaji lastnega vina in drugih doma pridelanih alkoholnih ter brezalkoholnih pijač. Ponudijo lahko tudi hladne narezke, domač kruh, potico in krajevno značilne enolončnice (bograč, klobasa s kislim zeljem, jota, štruklji ...). V vinotoču prodajajo in strežejo vse leto, dokler imajo svojo pijačo, v osmici pa le dvakrat na leto po deset dni, dokler imajo lastno pijačo in hrano. Osmice so značilne predvsem za Primorsko.

Izraz kmečki turizem se torej tudi uradno odpravlja. Kritike so se pojavile že razmeroma hitro. Sedaj, ko je zadeva tudi zakonsko dorečena, tudi ni dileme, katere izraze uporabljati. Toda sprašujem se, ali je smiselno vedno znova spreminjati izraze, ki se nam zdijo neprimerni ali niso več v skladu z duhom časa. To je nesmiselno, če vemo, da so določen izraz prebivalci sprejeli, da ga uporabljajo in ga tudi brez težav opredelijo.

Krajevna predstavitev

Za predmet terenskega raziskovanja sem izbral območje delovanja Turističnega društva Kamnica¹. To ima pod svojim okriljem krajevni skupnosti Kamnica in Brestrnica-Gaj nad Mariborom, ki sta del Mestne občine Maribor. Sem spadajo naselja: Kamnica (z zaselki Lucijin breg,

¹ Leta 1998 se je od Turističnega društva Kamnica ločilo Turistično društvo Brestrnica, ki sedaj pokriva krajevno skupnost Brestrnica-Gaj nad Mariborom. Opisane razmere zato veljajo za območje delovanja obeh turističnih društev.

Kamniški breg, Kamniška graba, Mariborski otok, Pod Urbanom, Pod hipodromom, Na otoku, Novo naselje), Vinarje, večji del Rošpoha (z zaselki Rošpoh, Veliki Rošpoh in del Morskega jarka), Brestrnica (z zaselki Sredma, Medič breg, del Kamniške grabe), Jelovec, Gaj nad Mariborom, Srednje, Zgornji Slemen in Šober. V teh krajih živi približno 4.600 prebivalcev.

Izmed naštetih krajev sta v Letnem pregledu turizma 1996 med gorskimi turističnimi kraji navedena Šober in Zgornji Slemen, pod drugi turistični kraji pa je navedena še Brestrnica.

Našeta naselja so del geografske enote, ki se imenuje Kobansko. To je hribovito ozemlje severno od Drave, med Libeličami in Mariborom. Domačini tega imena ne uporabljajo, v preteklosti je veljalo celo za posmehljivo.

Bolj razširjeno, vendar izvorno napačno je ime Kozjak. Že Franjo Baš je pisal, da »Kozjak sam po sebi pomeni prvotno hrbet, pobočje, na katerem rodi trta izborna vino, med Sv. Križem in Gornjo ter Spodnjo Sveto Kungoto in Sv. Urbanom. Uprava in šola ga je do danes raztegnila od Sv. Urbana do Ostrega vrha«. (Baš 1984, 76). Črta Kamnica-Urban pa je tudi meja med Slovenskimi goricami in Kobanskim.

Na nasprotnem bregu Drave se razprostira masiv Pohorje, ki pa se zelo razlikuje od Kobanskega. Pohorje (sploh osojna stran) je poraščeno z gozdovi in po geološki sestavi precej enotno, slikovito Kobansko pa je sestavljeno iz številnih hribov, planot in dolinic. Del, ki sem ga podrobneje raziskoval, pa je tudi gosteje poseljen, po prisojnih nižjih legah so odlični vinogradi, višje po krčevinah pa travniki in redke njive. Te obmejne kraje družijo tudi precej enotna zgodovina.

Največji naselji, obe močno gravitirata proti Mariboru, vendar ohranjata precej ruralnih značilnosti, sta Kamnica in Brestrnica. Zanju je značilno, da nastajajo okrog vaških središč nove stanovanjske gradnje individualnih stanovanjskih hiš. Naselji sta na terasi v bližini obrežja reke Drave, čeprav se reka iz njunih središč ne vidi. Druga naselja so razložena (najmanj še vas Gaj nad Mariborom), veliko pa je tudi samotnih kmetij.

Kamnica se v zgodovinskih virih omenja prvič že približno leta 1100, skupaj z okoliškimi kraji z bogato vinogradniško kulturo pa je bila privlačen okoliš za alpske samostane, Mariborčane in druge. Brestrnica se prvič omenja med letoma 1181 in 1204. Leta 1250 zasledimo ime Rošpoh in 1334 Šober, kar vse pravi o

zgodnji poseljenosti tega območja.

Salzburški prošt Hartvik Španhajmski je leta 1093 benediktancem iz Labotske doline podaril kamniški dvorec in cerkev. Kamnica je bila v 12. stoletju tudi že prazupnija, vendar so jo 1164 prestavili v Maribor. Takratni gospodar mariborskega gradu se je pogodil z benediktanci in dobil v zameno za posestva v Labotski dolini Kamnico. Kasneje se je zaradi različnih interesov lastništvo na tem območju močno drobilo in spreminjalo, posledice specifičnih lastninskih razmer pa so vidne še danes v majhnosti kmetij, zlasti vinogradniških. Podložnike in zemljišča, tudi parcele, so imeli duhovna gosposka, župnija, Mariborčani in drugi. V listinah so omenjeni tudi številni vinogradi, sezidanih pa je bilo kar nekaj dvorov (Pri Krivcu, Brestrnica, Rotenturm, Žvikartov dvor in drugi), v bližini pa tudi pomembna gosposčina Viltuš. Viri pričajo, da so se prebivalci ukvarjali tudi s poljedelstvom (žito), višje ležeče kmetije pa z živinorejo. Kamnica je imela tudi številne obrtnike, šolstvo pa je tukaj organizirano od leta 1800.

Tudi te kraje so razmeroma hitro odkrili Mariborčani in drugi turisti. Tako lahko v Straži (Ljubiša 1920, 1, in Ljubiša 1920a, 1) iz leta 1920 beremo o priljubljeni izletniški točki Sv. Urban, o njegovi zgodovini in značilnostih in to, da je območje znano po številnih vinogradih in dobrem vinu, zato ni čudno, da so si domačini za zavetnika svoje cerkve izbrali ravno svetega Urbana, patrona vseh vinogradnikov. Po starem nemškem pravu pa naj bi imel pravico do letine iz vinograda tisti, kdor ga je do Urbanovega, to je do 25. maja, obdeloval. Leta 1860 je cerkev blagoslovil tudi tedanji mariborski škof Anton Martin Slomšek. Kamniški župnik se je vznemiril, saj je škof po obredu izginil. Kmalu ga je odkril med domačini, s katerimi se je pomenkoval in zibal češnje. Avtor je tudi zapisal, da je s hriba (manj kot 800 m) najlepši razgled na slovenskem Štajerskem.

Franjo Baš v Slovencu iz leta 1933 (Baš 1933, 9) omenja Dojzlov vrh (danes Tojzlov vrh). Piše, da vladajo na tem območju še prav idilične razmere, čeprav se že poznajo vplivi mesta, in da bo kmet z istoimenske kmetije za Mariborski pokrajinski muzej izdelal ogrinjalo iz lubja, nekoč zelo razširjeno na Kobanskem, danes (1933) pa ga ne pozna skoraj nihče več. Gre za tako imenovano kobanico (izdelano iz lubja ali listja ali obojega hkrati), ki jo danes domačini poznajo le še po imenu. Ogledamo pa si jo lahko v omenjenem muzeju.

Bližnji Sv. Urban je bil vedno tudi priljubljeno zbirališče delavstva, zlasti 1. maja. O tem in o prvomajskem praznovanju leta 1935 beremo obširno poročilo v 7D iz leta 1975 (Petejan 1975, 8). 1. maja 1935 je namreč po snežnem neurju v cerkev udarila strela, izletniki pa so pomagali gasiti požar.

Turistična ponudba

Turistične kmetije svoje ponudbe neposredno ne navezujejo na druge lokalne možnosti, ki bi lahko privabljale nove goste. Cerkev Sv. Martina v Kamnici je prva, ki se omenja v virih na mariborskem območju (1093) in je bila že pred 900 leti prazupnija. Sergej Vrišer (1973, 26) jo označuje kot kulturni spomenik, ki bi ga brez pomisleka uvrstili med pomembne umetnine tudi umetnostno bogatejši narodi, kot smo Slovenci. Ogleda vredni sta tudi cerkev Sv. Križa in cerkev Sv. Urbana. Znani so kopališče Mariborski otok, povsem neizrabljeno Mariborsko jezero in hipodrom v Kamnici.

Zbral sem tudi druge znamenitosti, vredne ogleda, ki pa jih lokalni prebivalci pogosto ne poznajo ali pa ne cenijo. Ogledati si je mogoče kar nekaj zanimivih naravnih pojavov, na primer Hudičeve skale, v staro smreko vraščeno kapelico, hišna drevesa (več kot 600 let stara Vrablova tisa), gozdna učna pot na Tojzlovem vrhu. Na Vrablovi kmetiji je na ogled črna kuhinja, lesen pralni stroj in še veliko drugih zanimivosti, ki pa niso ne ustrezno restavrirane ne predstavljene. V Brestrnici so Šmiderjeva zidanica z izvirno »prešo«, šentpavelska pristava z zidanico iz leta 1653 in »prešo« iz leta 1849, neoromanski gradič grofov Sulkovskih iz 2. polovice 19. stoletja, Štok (krški dvorec), prvič omenjen leta 1551. Na tem območju je še več nekoč znanih dvorcev.

Zanimalo me je, na katere zanimivosti bi opozorili lastniki kmetij, ki se ukvarjajo s turistično dejavnostjo. Omenili so hrib Sv. Urban, kot izredno izletniško točko, Žavcerjev vrh, odlične pohodne in sprehajalne poti, lepo naravo, vinorodni okoliš, Vražji kamen, cerkev v Kamnici, Konjeniški klub, organiziran majski pohod na Sv. Urban, možnosti za rekreacijo, kot prednost kraja pa vidijo bližino Maribora in lahko dostopnost z avtomobilom. Na Gaju nad Mariborom so ponosni na cerkev Sv. Križa in na kmetije, saj so mnoge ohranile podobo izpred sto let, novih poslopij pa je malo. Gostov ne seznanjajo s krajevnimi šegami in navadami, saj menijo, da niso »nič posebnega«.

Turistično društvo Kamnica

Da je vloga turističnih društev pomembna pri spodbujanju turizma, ni treba posebej poudarjati. Žal pa pogosto, sicer dobrimi nameni, razvijajo turistično dejavnost, največkrat organizirajo prireditve, še posebej tiste z »etnološko« vsebino, v napačni smeri.

Že v prejšnjem stoletju so začeli napredni meščani ustanavljati turistična društva, ki so se sprva imenovala olepševalna, kasneje pa tujskoprometna. V avstro-ogrski monarhiji je dobilo ustanavljanje društev zagon predvsem po marčni revoluciji, saj se je sčasoma, poleg drugih človekovih pravic, uveljavljala tudi svoboda gibanja in združevanja.

Prvo turistično društvo na Slovenskem je bilo ustanovljeno leta 1871 v Celju, sledila je ustanovitev v Kranju leta 1875, leta 1877 pa Mariboru (Mariborsko olepševalno društvo - Marburger Stadtverschönerungsverein). Njihova osnovna naloga je bila skrb za javne nasade v mestu in predvsem zasaditev parkov ter drevoredov. Maribor je imel v tistih časih že kar nekaj časa železnico in ni bil neznanka tudi visoki aristokraciji. Na vinogradniškem posestvu Meran nad Pekrami so se tako mudili celo cesar Franc I in njegova hčerka Marija Luiza Parmška, kasneje pa pogosto nadvojvoda Janez. Mesto je imelo tudi številne gostilne, kavarne (leta 1871 denimo 8) in hotele (Pri gozdu, Mesto Dunaj, Meran, Pri črnem orlu, Nadvojvoda Janez ...).

Po zastoju turizma med 1. svetovno vojno se je društvo preimenovalo v Olepševalno društvo za mesto Maribor. Turistično pa Maribor kar ni mogel zaživet, saj je postal obrobno mesto nove države, prej pa je imel osrednjo lego. Društvo je nekaj let kasneje svojemu imenu dodalo še pridevnik tujskoprometno.

Po 2. svetovni vojni se je društvo preimenovalo v Turistično društvo Maribor. Maribor je dobil pohorsko vzpenjačo, čolnarne ob umetno nastalem Mariborskem jezeru, sejemske in splavarske prireditve, obnovljeni Lent in končno Festival Lent z mednarodnimi folklornimi prireditvami.

Ves čas je imela veliko vlogo tudi turistična dejavnost po okoliških hribih, znanih predvsem po odličnem vinu in drugih dobrotah. Maribor je še vedno na turističnih trgih prej neznanka, vendar skriva v sebi še veliko neodkritih možnosti,

pa tudi kakovost sedanje ponudbe je pogosto vprašljiva.

Danes ima že skorajda vsak kraj svoje turistično društvo. Zаметki Turističnega društva Kamnica segajo v leto 1990, bolje organizirano in dejavno pa je od leta 1995. Deluje v okviru Mariborske turistične zveze in ima približno 30 članov.

Območje njihovega delovanja so naselja, ki sem jih izbral tudi za svoj teren. Pomembne turistične točke so naravna razgledna točka, znana daleč naokrog, Sv. Urban (597 m) in druga dva znana vrhova, Tojzlov vrh (705 m) in Žavcarjev vrh (915 m), na slednjih sta tudi planinski koči.

Za to predvsem podeželsko okolje so značilne sprehajalne poti, razvito je pohodništvo (od nekajurnih do celodnevni tur). Društvo organizira posvete in predavanja, predvsem o izboljšanju ponudbe. Zavzemajo se za ureditev komunalne infrastrukture in sploh okolja, kar je za razvoj turizma gotovo zelo pomembno. Obveščajo javnost in goste o turistični ponudbi in jo promovirajo, postavljajo kažipote in informativne table ter skrbijo za razvoj turizma na območju, ki ga pokrivajo.

Organizirani sta dve sekciji:

- vinotoči in turistične kmetije,
- gostinstvo in druge dejavnosti, povezane s turizmom (trgovina, obrt ...).

Gostinstvo je pomembna dejavnost predvsem v Kamnici, Brestrnici in ob obrežju Drave, od Koblarjevega zaliva do trenutno sicer zaprtega motela Brestrnica ob Mariborskem jezeru.

Pri turistični dejavnosti po kmetijah prevladujejo vinotoči, stacionarnega turizma po kmetijah ni. Predsednik turističnega društva vidi vzroke za to predvsem v pomanjkanju sredstev. Kmetije, ki se ukvarjajo s turizmom, so se tudi pod vplivom turističnega društva organizirale in se skupaj z drugo turistično ponudbo predstavljajo v katalogu in na informativnih tablah.

V že omenjenih krajih vsako leto potekajo naslednje prireditve:

- maja je tradicionalen pohod na Sv. Urban (25. maja je urbanovo), to je bila pobuda turističnega društva, spremlja ga kulturni program in veseljačenje po kmetijah;
- junija organizirajo na osrednjem trgu v Kamnici družabno srečanje Dan iger, kmečkih dobrot in vina, kjer se med drugim predstavljajo tudi turistične kmetije;
- novembra organizirajo, kot se za vinogradniške kraje spodobi, tudi tako imenovano pomartinovanje; predstavijo

se vsi pridelovalci vin, po kmetijah pa so veselice; lani je sodelovalo kar 10 kmetij. Delovanje društva je v kraju očitno, čeprav delujejo šele od leta 1995. Predsednik turističnega društva opaža, da se razvija med kmetijami koristna konkurenca, ponudba pa se iz leta v leto izboljšuje in je vse pestrejša. Tudi kmetje in drugi prebivalci sami vidijo koristnost delovanja društva. Kraji in kmetije so ustrezno označeni s kažipoti in informativnimi tablam.

Leta 1998 so s sredstvi iz programa PHARE po evropskih standardih označili vinsko cesto, ki je vključena v Mariborsko vinsko cesto, katere del poteka prav od Maribora skozi Kamnico na Sv. Urban, nato na Gaj in od tod v občino Kungota. Vendar bi moralo turistično društvo bolj skrbeti predvsem za ohranjanje krajeve materialne dediščine in osveščanje kmetov o njenem pomenu. Sami so namreč spregledali kar nekaj možnosti, ki jih imajo ti kraji.

Predstavitev turističnih kmetij

Zgodovina

Pri dveh hišah so se ukvarjali z gostinsko dejavnostjo že pred drugo svetovno vojno (vinotoč Jošt in vinotoč Na griču). Dva vinotoča sta nastala v drugi polovici osemdesetih let (Brunček in Dobaj-Bobič). Dolgo tradicijo imajo tudi pri domačiji Koren-Korošec, uradno se s turistično dejavnostjo ukvarjajo od leta 1984, vendar so domačijo turisti obiskovali že prej. Pravi vrhunec pri odpiranju kmetij, ki se ukvarjajo s turizmom, pa pomenijo devetdeseta leta, saj se je začelo uradno ukvarjati s turizmom kar pet kmetij (Lorbek, Šabec, Ravnjak, Krajnc in Raner). Na večini kmetij pa so že pred uradno otvoritvijo stregli obiskovalcem. Če se bo to nadaljevalo in vse kaže, da se bo, se nam skorajda ni treba bati za prihodnost teh sicer razmeroma neperspektivnih kmetij (kar se kmetovanja tiče). Od večje konkurence pa je mogoče pričakovati tudi izboljšanje ponudbe.

Zakoni med drugim predpisujejo, da je turistična dejavnost na kmetiji le dopolnilna dejavnost. Povsem vinogradniške kmetije so štiri. Drugi se ukvarjajo poleg z vinogradništvom tudi s svinjerejo, govedorejo, gozdarstvom, delno s poljedelstvom.

Ponudba

Izmed 12 obravnavanih kmetij (pri eni so sodelovanje zavrnili), ki so se v času mojega raziskovanja ukvarjale s turistično dejavnostjo, je bilo devet vinotočev in tri izletniške kmetije. Ta statistika je deloma razumljiva, če upoštevamo, da gre za izrazito vinorodno območje mariborskega vinorodnega rajona. Turistične kmetije zahtevajo sveda veliko več časa in dela, saj pripravljajo tudi tople jedi, ne le narezkov itd. To je tudi glavni razlog, da jih večina ostane pri vinotoču (pa tudi lastniki slednjih kdaj pa kdaj prekršijo pravila). Kljub razmeroma velikemu številu turističnih kmetij se nobena ne ukvarja s stacionarnim turizmom. Najpogostejši razlogi, ki jih navajajo kmetje, so, da je to zanje le dopolnilna dejavnost in da bi jim za kaj drugega ostalo premalo časa, prav tako so težava finance, na voljo nimajo ustreznih prostorov ali pa jih ponudba prenočišč sploh ne zanima.

Tudi sicer si je ponudba razmeroma podobna. Sklepam, da gre za preprost odgovor na povpraševanje, kajti večina kmetij ima kljub takšni ponudbi dovolj gostov, kar je tudi zasluga bližine Maribora, od koder prihaja največ gostov. Kmetije so ravno prav oddaljene, gost je lahko z avtomobilom že v največ pol ure spet v središču mesta, veliko pa je tudi lažjih poti za pohodnike. Res je tudi, da sta hrana in pijača, ki ju je mogoče zaužiti, kakovostni, obroki so obilni in cenovno ugodni, lastniki pa so izredno gostoljubni in tudi okolje je prijetno.

Ker prevladujejo vinotoči, je seveda tudi kulinarčna ponudba okrnjena, čeprav bi bila lahko boljša. Večinoma ostajajo pri klasičnih narezkih, le nekateri so prav domiselni in ponudijo poleg prekajenega mesa iz tünke in klobas tudi več vrst namazov, zaseko, pašteto, domač sir, zelenjavo, hren, jajca, celo črno redkev s fižolom.

Kosila, ki jih ponujajo izletniške kmetije, so »klasična«: običajno gre za kostno juho, dva različna kosa mesa, krompir ali riž in solato, najpogostejša sladica je gibanica. Prav gotovo ne gre za tradicionalno kmečko kosilo, temveč za ponudbo, ki jo zagotavlja vsaka gostilna. Redki ponujajo tudi gobovo juho z ajdovimi žganci ali zelje s klobaso, domače koline, štruklje. Slovenci pa smo poznali (poznamo) veliko več dobrot: najrazličnejše zelenjavne juhe in enolončnice, ješprenj, močnik, kaše, tudi zahtevnejše jedi.

Eden izmed argumentov, zakaj ljudje obiskujejo turistične kmetije, je prav gotovo

ugodna cena, saj so cene v primerjavi s cenami v gostilnah tudi do 50 odstotkov nižje.

Izmed sladice ponujajo predvsem skutine in orehove gibanice, potice, sadni kruh in štruklje. Pri vseh hišah pečejo domači kruh, ponekod tudi v krušni peči.

Glavna specialiteta teh kmetij so gotovo doma pridelana bela vina. Veliko lastnikov je dobilo že več priznanj. Prevladujoča sorta je laški rizling, pridelujejo pa še renski rizling, šipon, rumeni muškat, sauvignon, beli borgundec, traminec, beli pinot, chardonnay. Če ste ljubitelj rdečih vin, dobite v vinotoču na griču tudi modro frankinjo z žametno črnino. Čeprav prevladuje belo mešano vino, se kakovost vin iz leta v leto izboljšuje. Vse več kmetij ponuja sortna in lastna buteljčna vina.

Obeta pa se kar nekaj novosti, ponudba se izboljšuje. Vse več lastnikov razmišlja v bližnji prihodnosti o širitvi. Tako bodo pri kmetiji Lorbek kmalu v ponudbo vključili tudi meso in mesne izdelke iz damjakov, ki jih gojijo. Eno ključnih vprašanj je, kaj turisti sami pričakujejo od turizma na podeželju. Toda raven ne bi smela zaostajati za drugimi ponudniki gostinskih storitev.

Gostje

Večina gostov prihaja iz Maribora, nekaj je tudi tujcev iz bližnje Avstrije. Še največ je družin, upokojencev in večjih skupin. Vse domačije imajo tudi veliko stalnih gostov, radi sprejemajo zaključene družbe.

Vse to kaže, da si kmetje še niso določili jasnega profila svojih kmetij. Nihče se ni posebej specializiral za poslovne goste ipd. Če pa je prometa in povpraševanja pri večini dovolj, tudi ni razloga za spremembe. S povečanjem števila turističnih kmetij pa bo gotovo prišlo do specializacije tudi glede samih gostov.

Nobena kmetija tudi ne vodi knjige gostov in vtisov. Strokovnjaki priporočajo, naj bi imele vse turistične kmetije tudi informativno mapo s prospekti in informacijami o kmetiji, kraju, njegovih znamenitostih, pa tudi šegah in navadah, vendar jih za zdaj še ni mogoče najti.

Odnos do tradicije

Lastniki so povedali, da pri preurejanju kmetije niso posebej razmišljali o tradiciji, temveč so le udeležili svoje ideje ali pa so se zgledovali po drugih kmetijah. Miselnost, da bi se zgledovali po preteklosti, se še ni uveljavila.

Skorajda vsaka slovenska kmetija ima staro hišno ime, ki je razširjeno med domačini, najdemo pa jih tudi na nekaterih specialnih

kartah. So pomemben del izročila in priporočljivo bi bilo, da bi se tudi turistične kmetije in vinotoči tako imenovali. Izmed 12 kmetij pa nosita staro hišno ime le dve. Gre za kmetiji z dolgo tradicijo. Z gostinsko dejavnostjo so se ukvarjali že pred drugo svetovno vojno. Dve domačiji imata pred starim hišnim imenom še priimek sedanjih lastnikov. Lastniki so se tako odločili, ker kar nekaj gostov pozna tudi staro ime in je tako manj nesporazumov. To, da kmetije tudi uradno nimajo starega hišnega imena, je zgovoren podatek o odnosu do tradicije.

Arhitekturna in krajinska podoba

Obravnavani kraji so večinoma vinorodna območja (sploh Sv. Urban), razen višje ležečih krajev (Gaj nad Mariborom, Slemen), kjer sta pomembnejša živinoreja in gozdarstvo. Na tem območju najdemo vinograde celo na nadmorski višini več kot 500 m (Gaj nad Mariborom). In prav kmetijska dejavnost najbolj opredeljuje arhitekturno podobo krajev in kmetij. Izvzeti pa je treba tudi Kamnico in Brestrnico, ki nimata več prave ruralne narave.

Prevladujejo kmetije v gručah, stavbe na kmetiji torej niso razvrščene po določenem principu, ampak se predvsem prilagajajo zemljišču, tako so kmetije še bolj vrasčene v okolje in z njim soustvarjajo kulturno krajino.

Strehe so bile pokrite večinoma s škodami, slama za škop je namreč prekratka. Posebnih stavb za shranjevanje pridelka tukaj ne poznajo, shranjevali so ga in še danes ga shranjujejo v kletih in na podstrešjih.

Arhitekturno podobo teh krajev lahko razdelimo na tri mikro enote:

1. Arhitektura vinorodnega območja s kmetijami do nadmorske višine približno 600 metrov. Obsega naselja Lucijin breg, Kamniški breg, Sredma, Medič breg, večino Rošpoha, del Jelovca, del Šobra in Vinarje. Na prisojnih bregovih so že iz preteklosti znane odlične lege za vinograde, ugodna je tudi pretežno lapornata prst. Ozemlje je bilo in je še danes razdrobljeno, tako da so kmetije majhne, prav tako stavbe na kmetijah. Ker so dohodki iz kmetijske dejavnosti skromni, si kmetje iščejo dodatni zaslužek v mestu ali s turistično dejavnostjo.

V začetku tega stoletja je do Sv. Križa prevladovala, kot piše Franjo Baš, »podolžna in pritlična lesena, ilovnata ali

Z lokalno tradicijo skladna notranjost, med drugim tudi stenski oplesk z vzorčnim valjčkom, foto: Iztok Šori

zidana viničarska hiša, ki vlada v Slovenskih goricah« (1984, 76). Hišo ali hram, kot jo imenujejo tukaj, so pobelili (leseni in zidani del).

Pravih zidanic sicer ni, vendar so stavbe grajene funkcionalno za vinogradništvo. Tako stiskalnica (preša) zavzema pomemben del stanovanjske hiše. Očitno je, da se je večina kmetij razvila iz hub, kajž, viničarij ... Veliko poslopij je lesenih, tudi stanovanjske hiše, ali grajenih iz drobljivega lokalnega kamna. Za nekaj hiš je značilen tudi tako imenovani »gank«, po katerem se je prišlo v hišo. Ohranjenih je še nekaj stavb, zgrajenih iz ilovice in trstike, ki pa hitro izginjajo (tučance). Manjše kmetije so

bile vedno tudi gospodarsko odvisne od velikih, ki so imele tudi svoje gostače (kajžarje).

2. Čim više in dlje se peljemo od Maribora, večje so kmetije, ukvarjajo pa se predvsem z gozdarstvom in živinorejo. To so kraji Gaj nad Mariborom (nekoč Sv. Križ), Zgornji Slemen, del Šobra. Običajno so te kmetije na nadmorski višini nad 600 metrov. Najbolje jih je imenovati kar kmečki dvori, saj gre za več večjih, strnjenih in večinoma zidanih, pa tudi lesenih poslopij. Kmetije so bile pretežno samooskrbovalne. Pri hiši so pridelovali potrebno hrano za ljudi in živali, gojili ovce za volno, lan za platno, skoraj povsod so imeli lastno kovačnico, v dolini

lastno žago in mlin, ponekod so pekli tudi opeko, kuhali oglje, gospodarji so bili tudi tesarji, mizarji, imeli so hlapce in dekle. Veliko jih je imelo v nižjih oziroma primernejših legah tudi lasten vinograd.

3. Kamnica in Brestrnica sta urbani naselji z ruralno naravo, ki sta se razvili na Dravski terasi ob izlivu potokov. Kamnica ima značilno vaško jedro ob cerkvi, značilna arhitektura je tudi pravkar obnovljeni dvor ob cerkvi, v samem središču je še več večjih značilnih vaški stavb. Brestrnica nima tako značilno oblikovanega jedra, tudi stavbe niso tako reprezentativne. Predvsem v zadnjem času sta pridobili pri Mariborčanih sloves elitnih naselij.

Očitno je, da so se z največjo revščino ubadali vinogradniki. Morda je tudi to vzrok, da lastniki, ko so se namenili obnoviti poslopja, niso sledili preteklosti in s tem tradiciji. Tako so poslopja zunaj in znotraj preurejali popolnoma na novo, vgrajevali drugačna okna in vrata, preurejali fasade, kritino idr. Pohištvo so večinoma uničili in tudi notranjost kar se da preuredili.

Pri predstavljenih kmetijah najdemo tri značilne odnose do arhitekturne dediščine:

1. popolnoma ohranjena arhitekturna podoba iz preteklosti;

Lastniki se v tem primeru pogosto sploh ne zavedajo, kako pomemben je njihov prispevek pri ohranitvi skladne podobe podeželja. V skorajda prvotni podobi so ohranjene tudi več kot sto let stare stavbe, tudi kar se razvrstitev prostorov tiče. Pri prenavljanju niso naredili sprememb, zato dajejo takšne kmetije tradicionalen, skladen in lep videz. V konkretnem primeru gre za kmetijo Koren-Korošec.

2. delno prezidane ali spremenjene arhitekturne značilnosti;

Pri tem gre običajno za manjše posege, kot so vzdava enokrilnih oken, neprimerna kritina, neprimeren omet ipd. Prevladuje ta oblika (kmetije: Lorbek, Dobaj-Bobič, Jošt, Šabec, Hauptman). Pri kmetijah na Sv. Urbanu še posebej izstopa prizidava večjega nadstreška na dvoriščih, pri čemer pridobijo prostor za goste, vendar ta arhitekturni poseg kazi tradicionalno arhitekturno podobo. Kljub temu je pri teh kmetijah tradicionalna podoba še vedno prepoznavna.

3. popolnoma nove stavbe in oprema;

V tem primeru je treba razlikovati nove stavbe, ki so grajene v skladu s tradicijo, od tistih, pri katerih te niso upoštevali. Slednje velja predvsem za kmetije Raner, Krajnc, Na griču, Brunček. Dokaj dobro so novo hišo prilagodili okolju na kmetiji Ravnjak, ki pa sicer trdijo, da sploh niso kaj posebej

razmišljali o tradiciji, ampak le uresničili svoje ideje.

Na drugih gospodarskih poslopih se je pri prilagajanju in posodabljanju izgubila večina tradicionalnih arhitekturnih prvin.

Notranjost in notranja oprema

V vseh treh mikro enotah, najbolj pa v prvih dveh, so notranji prostori nastajali in se razvijali, kot večinoma v Sloveniji, iz dimnice (ki je sedaj največkrat kuhinja), vsaj ognjišče oziroma dimnica sta bila vedno zidana. Odprta ognjišča so nekje na začetku tega stoletja začele nadomeščati velike peči na drva, ki so bile srce vsake hiše.

Notranja oprema in posoda sta bili leseni (razen lončene posode, ki jo je na prehodu stoletja začel nadomeščati emajl in kasneje porcelan), saj je območje bogato tudi z gozdovi. Najrazličnejše skrinje, omare, mize in stole so pogosto izdelovali okoliški mojstri ali pa celo lastniki sami.

Ko vstopimo v notranjost obravnavanih kmetij, opazimo večinoma podoben videz. Mize, stoli in drugo pohištvo je izdelano iz masivnega lesa naravne barve, kar za večino pomeni kmečki ali starinski stil. To seveda povsem ne drži. Tudi pri tem se zelo radi zgledujemo po naših severnih sosedih in brez dvoma smo to obliko pohištva v zadnjem času prevzeli od njih. Pohištvo je bilo v preteklosti seveda res narejeno iz masivnega lesa, premalo pa se upoštevalo slovenski značilni elementi na pohištvu, ni bilo vedno svetle barve. Na nekaterih kmetijah najdemo tudi še kakšno starino, na primer sklednike, kredence ...

Posoda je večinoma sodobna. Kmetje bi lahko uvedli poleg pletenih košaric za kruh tudi lončeno ali celo leseno posodo.

Vprašanju, ali točilni pult spada na kmetijo, ki se ukvarja s turistično dejavnostjo, ali ne, se skorajda ne da izogniti. Dilema je precej težko rešiti, saj pa bi kmetija, ki sprejema goste, ohranila svojo prvotno naravo, ne pa se spremenila v podeželsko gostilno. Odgovor je zato preprost: ne. Točilni pult ne spada na turistične kmetije, kjer se uživa topla hrana in se ljudje zadržujejo dalj časa. V vinotočih, kjer je glavna ponudba domače vino in druge pijače, je nekoliko drugače. Vprašanje je seveda tudi sanitarne oziroma praktične narave, kajti nekje se pijača mora pripraviti, da se postreže gostu, seveda pa to ni nujno za točilnim pultom. Pomisliti je treba tudi na dolgo tradicijo tako imenovanih »pušl šankov«, ki jih štejemo za

predhodnike vinotočev. Tu niso imeli točilnih pultov, gostom so stregli za mizo. Točilni pult ne spada na turistično kmetijo, čeprav ga ima sedem kmetij, ki sem jih obiskal.

Po sobah za goste je še veliko stvari, ki ne spadajo vanje. Gre za po stenah navešeno staro orodje, luči, izdelane iz lesenih koles, pozlačeno okrasje, ladijski pod na stenah ipd. Na kmetijah sem pogrešal domačen videz iz preteklosti, le redke sobe za goste še imajo pristno kmečko podobo. Kar nekaj kmetij še ima krušne peči in druge tradicionalne prvine. Ne smemo pa jih spremeniti v nekakšne muzeje, kamor bomo z vseh koncev navlekli staro orodje in podobno.

Moram opozoriti tudi na to, da je v Pravilniku o minimalnih tehničnih pogojih, ki se nanašajo na poslovne prostore, opremo in naprave, ter o pogojih glede minimalnih storitev v posameznih vrstah gostinskih obratov, pri sobodajalcih in na kmetijah (Uradni list RS 1996, 1850-1851) zapisano določilo, da morajo biti zunanja ureditev, prostori in oprema kmetije prilagojeni krajevnim arhitekturnim značilnostim in avtentični okolju. Prostori, v katerih strežijo jedi in pijače, morajo zagotavljati domačnost (domača kuhinja, kmečke izbe ipd.) in v njih ne sme biti značilne gostilniške opreme (torej tudi točilnega pulta). Določilo je dokaj pomembno, vprašanje pa je, kako se njegovo izvajanje nadzoruje.

Naravna in kulturna krajina

Prevladuje tipična hribovska krajina. Največ je gozdov, vinogradov, travnikov in pašnikov, manj je njiv. Ker je veliko obdelovalnih površin na strmih pobočjih, ta pa pogosto sploh niso rentabilna, je treba poudariti pomen kmetijstva pri ohranjanju sedanje kulturne krajine.

Domačije so grajene prostorsko funkcionalno in so zato povezane z okoljem v enovit prostor.

Omenil sem že, da je tukaj vladala specifična historično naselbinska tradicija in da je večina kmetij majhnih, v preteklosti pa so veljale za precej revne. Zato je bilo treba ustrezno pregraditi, dograditi in prenoviti stavbe. Kar nekaj kmetij je začelo povsem na novo. Lastnik vinotoča Ravnjak je kupil zemljo, zasadil vinograd in zgradil hišo, ki pa se lepo vključuje v okolje. Tega pa ne bi mogel reči tudi za druge kmete, ki so na novo zgradili hiše.

Večina jih je dokaj ustrezno obnovila hišo, uredili so sanitarije in druge prostore. Posebej so poudarili, da skrbijo za ohranitev okolja. Pri Krajncu so na primer zasadili nov vinograd, drugje so vinograde obnovili. Ko pa že govorim o zgledno urejeni okolici hiš, moram obenem opozoriti, da izginja vse več avtohtonih sadnih dreves ob hišah, tipičnih zimzelenih rastlin (pušpan, tisa) in drugih. Nadomeščajo pa jih na primer neustrezne ciprese.

Tipični kmečki vrtovi so še vedno razširjeni, saj so pomembni za preživetje celotne kmetije, tudi sadovnjaki z visokodebelnimi drevesi niso redki.

Najdemo že tudi industrijsko izdelana betonska korita, umetelno in kičasto izrezljane ograje ipd.

Na turistično kmetijo spadajo tudi igrala za otroke, ki so še precej redka.

Na splošno pa kmetje zgledno skrbijo za okolico svojih kmetij.

Turizem na podeželju: sedem argumentov »za«

Pri razvoju turistične dejavnosti je »zelo pomemben odnos domačinov do sprejemanja in razvijanja te dejavnosti, delež njihove samoiniciativnosti in delež načrtnih vplivanj turističnih društev in gospodarskih organizacij« (Bogataj, Novak 1976, 64). Ukvarjanje s turizmom na kmetiji je naporno in zahtevno delo, zlasti če pomislimo, da je treba obdelovati tudi zemljo. Običajno so vključeni prav vsi člani gospodinjstva, najlaže je gotovo na družinskih kmetijah. Vedno pa je treba skrbeti za to, da bodo izrabljeni lokalni viri in možnosti, da se bo ohranila identiteta, za socialno integracijo, vse to pa je mogoče doseči s samoiniciativnostjo in vzajemnim sodelovanjem prebivalstva.

Slovensko kmetijstvo se srečuje s številnimi težavami, ki se bodo po napovedih kmetov, strokovnjakov, laikov in politikov še zaostrovali. Problemi so večplastni, ena izmed najobetavnejših rešitev je gotovo aktivno spodbujanje turizma na podeželju. Zato si oglejmo sedanje stanje kmetijstva v Sloveniji in argumente, zakaj je spodbujanje turistične dejavnosti na kmetijah njegova rešitev.

1. Ohranjanje konkurenčnosti slovenskega kmetijstva

Problem kmetijstva v Evropski uniji in s tem tudi slovenskega, ki bo kmalu del skupnega gospodarskega prostora, je v hiperprodukciji (kar je absurd, če pomislimo na žrtve lakote v svetu). Cene kmetijskih

pridelkov so vedno nižje, majhne in srednje velike kmetije ne morejo več konkurirati velikim moderniziranim kmetijskim obratom, ki z intenzivno pridelavo onesnažujejo okolje in se vedno bolj oddaljujejo od tradicionalnega načina kmetovanja.

Posestna struktura v Sloveniji je neugodna, obenem je približno 70.000 proizvodno sposobnih kmetij na hribovskih, gorskih in kraških območjih. Le 27 odstotkov oziroma 200.000 ha zemljišč v Sloveniji je primernih za intenzivno kmetovanje (Kovačič 1995 a, 66). Z dodatnim zaslužkom iz turistične dejavnosti lahko kmetje prodajo svoje pridelke sami, omogoča pa jim tudi ohranjanje dosedanje pridelave in vlaganje v posodabljanje kmetij.

2. Ohranjanje deleža prebivalstva, ki se preživlja s kmetijsko dejavnostjo

Delež prebivalstva, ki se preživlja s kmetijstvom, je vse manjši in v večini evropskih držav ne pomeni pomembnejšega deleža v bruto domačem proizvodu. Sedanji delež je na ravni evropskega povprečja, pri čemer je »delež aktivnih v kmetijstvu v skupnem številu aktivnega prebivalstva 7,6 odstotka, med 2,2 v Veliki Britaniji in 26,4 odstotka v Grčiji« (Kovačič 1995a, 63). Slovenski pa je dosegel že kritično mejo. Če bodo zaslužki na podeželju večji in tudi standard višji, bomo obdržali sedanji delež, morda ga bomo celo povečali. To pomeni tudi povišanje prihodkov v državno blagajno in s tem bruto domačega proizvoda. Zagotoviti je treba prihodnost slovenskega kmetijstva in preprečiti socialne pretrese ter spreminjanje lastniške strukture med kmeti.

3. Ohranjanje poseljenosti slovenskega podeželja

Danes živi približno polovica slovenskega prebivalstva v ruralnem okolju. Vendar se delež stalno zmanjšuje, vse več je demografsko ogroženih občin. Če upoštevamo delež naselij, kjer se je število prebivalcev v obdobju 1961–1991 zmanjšalo za 20 ali več odstotkov, ugotovimo, da je takih občin kar 115 in da zajemajo predvsem obmejna območja (Gosar 1995, 49). Brez ustreznega razvoja podeželja poseljenosti seveda ne bomo ohranili, ljudje bodo ruralna območja še naprej zapuščali in s tem pritiskali na že tako preobremenjena urbana središča. Podeželje pa bo opustelo in še hitreje propadalo.

Razvite države, tudi Slovenija, so že v

procesu deurbanizacije, za katero je značilno, da se prebivalci selijo iz mestnih središč v okolico mesta. Za to pa sta potrebna dobro razvita infrastruktura in višji standard, predvsem srednjega sloja. Toda kljub temu to ni rešitev za demografsko ogrožena območja, ki za meščane gotovo niso privlačna.

4. Ohranjanje kulturne krajine

Slovenija ima tudi enega največjih deležev gozdnih površin v Evropi (na kar smo sicer ponosni), saj pokriva približno 53 do 55 odstotkov površin gozd, zaradi zaraščanja in opuščanja kmetijskih površin pa se bo ta delež v nekaj letih povečal do 60 odstotkov (Čampa 1995, 76). V letih 1992–1995 naj bi bilo opučenih kar 10.000 ha obdelovalnih površin. Če bodo kmetje imeli dovolj zaslužka iz dodatnih dejavnosti, na primer iz turizma, bodo tudi pripravljeni vzdrževati kulturno krajino, tudi površine, ki so sicer za kmetovanje nerentabilne (rentabilne pa bodo postale, če se bo večina pridelka prodala doma).

5. Ohranjanje kulturne dediščine

Eden ključnih dejavnikov turizma je gotovo tudi trženje naravne in kulturne dediščine, kajti »dediščina je pomembna sooblikovalka turistične ponudbe. Z njo je moč oblikovati posebnosti ali identiteto ponudbe, gostoljubnost kot posebno kategorijo, izvirajočo iz dediščine, pravilno razumevati koncepte turističnih prireditev, sooblikovati turizem na vasi in ponudbo turističnih kmetij, skrbeti za primerno strokovno raven turističnega vodenja itd.« (Bogataj 1992, 32).

Veliko kmetij propada ali pa so neustrezno obnovljene, vendar se bo izboljšalo tudi obnavljanje in ohranjanje kulturne dediščine. S prilivom sredstev iz turizma bo na voljo tudi več denarja za njeno ohranjanje.

6. Ekološki razvoj slovenskega podeželja

Turisti cenijo in pričakujejo na podeželju ohranjeno naravno okolje, zato se bodo kmetje verjetno bolj obračali k bio kmetovanju, ki je trenutno v ospredju. Tudi potrebe po pogosto okolju neprijaznem intenzivnem kmetovanju ne bo, če bo dovolj prihodkov iz turizma. Turistična dejavnost je razpršena po vsej državi in ni koncentrirana v velikih betonskih stavbah. Delovna sila ostaja v domačem kraju in ne obremenjuje okolja s transportom.

7. Omogočanje celovitega razvoja naše

države in s tem vseh regij in manj razvitih območij

Kmetom in drugim podeželskim prebivalcem je treba omogočiti dovolj visok standard in bivanjsko kulturo. Z razvojem kmetij bomo preprečili dnevne migracije na delo v večja središča, saj se bo sčasoma gotovo pokazala potreba po delovnih mestih na uspešnih in naprednih kmetijah. Zato mora biti komunalna in informacijska infrastruktura ustrezno urejena, saj imajo kmetje tako tudi stalen stik z novimi informacijami in ljudmi. Tako je možno zmanjšati tudi število demografsko ogroženih območij in območij, ki zaostajajo v razvoju.

Literatura

- ADAMIČ OROŽEN, Milan, Drago Perko, Darko Kladnik 1995: Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana.
- BAŠ, Franjo 1984: Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Ljubljana.
- BLAZNIK, Pavle, 1986: Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 (A–M). Maribor.
- - 1988: Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 (N–Ž). Maribor.
- BOGATAJ, Janez, Anka Novak 1976: Turizem, Vprašalnice Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja. Ljubljana.
- BOGATAJ, Janez, 1978: Turizem na vasi. V: Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice, 112–117.
- - 1992: Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana.
- CURK, Jože 1994: Vodnik po mariborski okolici. Ljubljana.
- ČAMPA, Ljode 1995: Gozd in gozdni prostor podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 75–85.
- DAMJAN, Stanka in Božidar 1993: Moja Kamnica. Kamnica.
- - 1995: Mariborski otok. Kamnica.
- DAMJAN, Božidar 1997: Urban. Kamnica.
- FILIPIC, Majda, Vlado Schlamberger (ur.) 1993: Uresničevanje ekološkega razvoja slovenskega kmetijstva. Bled.
- KOPAC, Mojca 1994: Ureditve okolja kmečke domačije. Ljubljana.
- KOVAČIČ, Matija (ur.) 1995: Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana.
- - 1995a: Funkcije kmetijstva v prihodnjem razvoju podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 61–73.
- - 1995 b: Idejne in teoretske osnove za razvoj podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 3–20.
- KRAŠOVEC, Mojca 1997: Uspešna turistična kmetija. Ljubljana.
- KREMENSEK, Slavko 1978: Obča etnologija. Ljubljana.
- MAKAROVIČ, Gorazd 1981: Slovenska ljudska umetnost. Ljubljana.

Delež kmečkega prebivalstva v Sloveniji v obdobju 1900–1991 (Kovačič 1995a, 71)

Leto	1900	1910	1931	1948	1961	1971	1981	1991
V odstotkih	75,4	67,6	60,3	48,9	31,6	20,4	9,2	7,6

MLINARIČ, Jože 1977: Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje št. 48, 91-116.

MOŠKON, Dušan 1983: Arhitektura naših vinorodnih krajev včeraj in danes. Ljubiteljsko kletarstvo. Maribor.

PERŠOLJA HOHNEC, Tanja 1996: Kam so vsi turisti šli? Slovenska Bistrica.

PLANINA, Janez 1985: Ekonomika turizma. Zapiski s predavanj. 1. del. Ljubljana.

PLANINŠIČ KOLAR, Vesna (ur.) 1997: Alpska konvencija v Sloveniji. Ljubljana.

ŠUŠTRIČ, Jernej 1976: Počitnice na kmetih. Ljubljana.

- - 1978: Etnologija in turizem. V: Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice, 101-108.

VERBOLE, Alenka 1995: Slabosti in prednosti podeželskega turizma: je prihodnost v trajnostnem razvoju? V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 125-132.

VRIŠER, Sergej 1973: Kamnica pri Mariboru. Ljubljana.

ZAVRNIK, Braco 1997: 120 let Turističnega društva Maribor. Maribor.

ZORKO, Danica 1997: Turizem v Sloveniji - rezultati in pričakovanja. Turistična tržišča po letu 2000. Ljubljana.

ZORKO, Daniela 1991, Kmečki turizem. V: Enciklopedija Slovenije, 5. zvezek. Ljubljana, 111.

ZGONIK, Mavricij 1977: Dravska dolina. Maribor.

Viri

BEZOVŠEK, Marija 1994: Pospeševanje razvoja turizma v Sloveniji. V: Lipov list 6/1994, 167-168.

DEKLEVA, Marija Majda 1992: Turizem na podeželju v Evropi in pri nas. V: Lipov list, 118.

DOLINŠEK, Jože 1996: Turistična ponudba, Kamnica-Brestrnica-Gaj. Kamnica.

KOS, Marjan 1991: O razvoju turizma na kmetih. V: Lipov list 6/1991, 161.

KOŠČAK, Marko 1992: Turizem na podeželju - krepitev podeželskega gospodarstva. V: Urbani izziv št. 22/23, 56-60.

- - 1994: Turizem na podeželju - priložnost za vsakogar? V: Lipov list 3/1994, 79-80.

- - 1994a: Ali naj se odločim za turizem na podeželju? V: Lipov list 4/1994, 113-114.

- - 1994b: Oblike turističnih produktov na podeželju. V: Lipov list 6/1994, 173-174.

KRIŠELJ, Milan 1987: Kulturološki vidiki kmečkega turizma. V: Lipov list 8/1987, 229-231.

KŠELA, Jasna, Joža Premrl 1998: Letni pregled turizma 1996. Ljubljana.

KULOVEC, Milena 1993: Počitnice na deželi? Zakaj pa ne? V: Lipov list 5/1993, 130.

LJUBIŠA, M. 1920: Sv. Urban nad Mariborom. V: Straža 3. 5. 1920, 1.

- - 1920a: Sv. Urban nad Mariborom. V: Straža 5. 5. 1920, 1.

OVSEENAR, Tita 1993: Etnološka dediščina in turizem. V: Lipov list 2/1993, 46.

PETEJAN, Bruno 1975: Strela v zvonik. V: 7 D 1. 5. 1975, 8.

RESOLUCIJA o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. V: Uradni list št. 7/1995, 721-732.

ŠOŠTARIČ, Mirko 1967: Gorske kmetije v luči turizma. V: Turistični vestnik 4/1967, 165-169.

ŠOŠTARIČ, Mirko 1994: Izletniški okoliš Maribora. Maribor.

ŠVALJEK, Andrej 1997: Predstavitev krajevne skupnosti. V: Krajevne novice št. 1, 3-4.

URADNI list RS št. 23-1319/1996, 1850-1851.

VERBIČ, Darja 1999: Slovensko podeželje. Katalog turističnih kmetij. Ljubljana.

